

Pieter Bakker

Sporen van het joodse leven
in Ostfriesland

K U N S T E N W E T E N S C H A P

Pieter Bakker

**Sporen van het joodse leven
in Ostfriesland**

Op het omslag Rathausstraße 23 in Leer waar de joodse winkelier Karl Menkel eind jaren dertig manufacturen verkocht. Tot voor enkele jaren was er een boekhandel en cultureel café gevestigd. De foto is gemaakt door de auteur.

Overname uitsluitend met toestemming van
Stichting Kunst en Wetenschap
Smidstraat 12 – 8746 NG Schraard

© 2013 P.I. Bakker
ISBN 978-90-79151-06-6
NUR 680

Joodse gemeenten in Ostfriesland

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw ontstonden in Ostfriesland joodse gemeenschappen die, in vergelijking met andere gebieden, onder de Friese graven een zekere vrijheid genoten. De geschiedenis van de joodse gemeenten in de elf plaatsen op het vasteland waar tot in de jaren dertig van de vorige eeuw een synagoge stond, gaat tot deze tijd terug.

Bij de geschiedenis van het jodendom denken velen onwillekeurig in de eerste plaats aan de joden in de context van een stedelijke omgeving. Het centrum van het joodse leven in ons land was Amsterdam, de joodse gemeenschappen buiten de hoofdstad worden wel aangeduid met het begrip mediene. Een deel van deze joden woonde op het platteland. In het Duitse Ostfriesland leefde in de negentiende eeuw het grootste deel van de joden, net als trouwens in het hele Duitse Rijk, op het platteland en in kleinere plaatsen. Meer nog dan elders waren de joden in Ostfriesland werkzaam in de veehandel of in met deze handel verbonden beroepen zoals met name het slagersvak. Als de emancipatie van de Duitse joden in 1871 is voltooid, en er een snelle sociale en economische ontwikkeling binnen de bevolkingsgroep plaatsvindt, blijft de veehandel onder de Oost-Friese joden de belangrijkste bedrijfstak. Wel nam de omvang van de joodse bevolking in de kleinere plaatsen af en werd het geleidelijk aantrekkelijker om zich in de grotere plaatsen, met name die beschikten over een spoorverbinding, te vestigen. De veemarkt in het stadje Leer maakte een sterke groei door, waarmee deze markt tot de belangrijkste van het hele noordwesten van Duitsland werd. Het grootste deel van de

Jakob Isaak uit Leer trad in 1917 aan bij de Landstorm. In 1935 ontving hij het Ehrenkreuz für Frontkämpfer.

handelaars was joods. Er was tegelijk een trek vanuit de stadjes naar de grootstedelijke centra buiten Ostfriesland waar de beroepsmatige samenstelling van de joodse bevolking sterker was veranderd.

De emancipatie van de Oost-Friese joden had gevolgen voor de taalontwikkeling in een taallandschap dat overigens vrij gecompliceerd was. Tot ver in de negentiende eeuw spraken de joden in Ostfriesland onder elkaar Westjiddisch, terwijl ze door het religieuze onderwijs Hebreeuws konden schrijven en lezen. In de zakelijke contacten met de buitenwereld werd Platduits en Hoogduits gesproken. In het calvinistische westen van Ostfriesland speelde tot ver in de negentiende eeuw ook het Nederlands een rol, waarbij nog komt dat een deel van de joden een verbinding met Nederland had. Het Fries was aan het eind van de zestiende eeuw al uitgestorven. Aan het eind van de negentiende eeuw werd het Jiddisch ook wel geschreven. Het bestond echter voornamelijk voort als jargon dat zelfs door niet-joodse zakenpartners werd beheerst. Over het Jiddisch in Ostfriesland verscheen enkele jaren geleden de studie *Die Sprache der Auricher Juden* van Gertrud Reershemius.

Gedurende de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn er veranderingen in de joodse religieuze cultuur in Ostfriesland waar te nemen. In de kleinere plaatsen was een conservatieve stroming overheersend, maar ook daar staat die tegenover modernere opvattingen. De gemeente van Aurich stond als bijzonder behoudend bekend. Een vroeger lid dat er bar mitswa werd, deelde nog onlangs aan mij mee dat de leden zich op sjabbat goed aan de regels hielden. Maar de conservatieve, vooral aan vroomheid appellerende stroming, moet onderscheiden worden van de meer intellectueel georiënteerde neo-orthodoxie van rabbijn Samson Raphael Hirsch, waarin de orthodoxie in zijn verzet tegen de geest der eeuw toch in wezen modern van aard was. Hier en daar is daarnaast de invloed van de zogenaamde reformbeweging, die een vergaande aanpassing voorstaat, te bespeuren. In een klein stadje als Leer waren eigenlijk alle stromingen binnen dezelfde

De boom aan de Herrenwall in Esens die voor de plek staat waar het huis van Siegfried Herz was.

Het mikwe van de joodse gemeente in het huidige August-Gottschalk-Haus.

de joodse gemeente terug te vinden. Een schisma binnen deze gemeente, waarbij de reformgezinden zich afscheidden, heeft maar kort geduurd.

Siegfried Herz

Er bestaat een vage foto van de paardenhandelaar Siegfried Herz uit Esens die genomen is aan het begin van de jaren vijftig. Toch is er onmiddellijk de opgewekte en joviale man, zoals die in de verhalen naar voren komt, in te herkennen. Herz was een maatschappelijk betrokken mens die zich als lid van het synagogebestuur inzette voor het voortbestaan van de joodse school, voorzitter was van de begrafenisvereniging, zich bezighield met de plaatselijke politiek en actief lid was van de schutterij. Volgens Marie Eiben, die evenals haar man en zuster voor de familie Herz werkte, betaalden ze goed, en bovendien kregen ze van alles cadeau en was het eten er uitstekend. Opmerkelijk is het als zij en passant vermeldt dat er eens per jaar een varken werd geslacht. Gerd Rokahr schrijft in *Die Juden in Esens* immers dat van de leden van het synagogebestuur verwacht werd dat zij een joodse huishouding voerden.

Toen in de loop van de jaren dertig Herz de handel onmogelijk werd gemaakt, probeerde de familie het hoofd boven water te houden door vakantiekinderen uit Berlijn in huis te nemen. Ze pachtten een stukje strand in Bengersiel. De kinderen hadden jaren later nog de beste herinneringen aan een zorgeloos verblijf bij oom Siegfried en tante Else. In augustus 1938 emigreerde Herz met zijn vrouw en zijn kinderen Klaus en Helga naar Argentinië, maar in 1951 kwam hij nog een keer naar Esens terug in verband met een schadeloosstelling voor het verlies van zijn huis en grond als slotstuk van een juridische strijd. Nadat hij zijn handtekening gezet had, schonk hij de opbrengst aan de armen van zijn geboortestad met de woorden: 'So, nun könnt ihr es behalten.'

Kaartje vervaardigd door Sebastian Bonk met alle plaatsen waar joodse gemeenten waren gevestigd. Norderney had wel een synagoge, maar was geen zelfstandige gemeente.

De geschiedenis van het persoonlijk leven binnen het Oost-Friese jodendom beperkt zich grotendeels tot de meer recente perioden. De algemene indruk die de verhalen en familiegeschiedenissen van vorige generaties achterlaten, is dat de kleine joodse bevolkingsgroep in Ostfriesland aan het begin van de vorige eeuw vrijwel volledig is geïntegreerd en als ‘zuil’ naast de andere zuilen bestaat. Zelfs na zijn emigratie voelt de goedmoedige Siegfried Herz zich nog verbonden met zijn geboortegrond en zijn stadgenoten. Maar waarschijnlijk zijn er fijne details in het samenleven en het interne joodse leven die de latere lezer ontgaan. In de literatuur over de joden van Ostfriesland maakt de lezer kennis met allerlei verhalen en personen, waarbij er wel iets doordringt van de maatschappelijke en culturele context, maar toch lang niet genoeg om er een volledig beeld van te krijgen.

De bundel studies *Frisia judaica* onder redactie van Herbert Reyer en Martin Tielke is zo ongeveer het enige boek dat over het jodendom in heel Ostfriesland gaat. Helaas is het uiterst fragmentarisch. Behulpzamer zijn de betreffende lemma's in *Historisches Handbuch der jüdischen Gemeinden in Niedersachsen und Bremen* onder redactie van Herbert Obenaus. Een waardevolle vergelijkende economische en sociale historische studie is *Jüdische Viehhändler in Ostfriesland und im nördlichen Emsland* van Werner Teuber. Belangrijk bronnenmateriaal is te vinden in *Die Juden von Ostfriesland* van Max Markreich dat alleen als typoscript bestaat. Natuurlijk zijn er detailstudies en is er plaatselijke geschiedschrijving die de puzzel kunnen helpen oplossen, maar een goede, wetenschappelijk opgezette algemene geschiedenis van het Oost-Friese jodendom is er niet. Het is duidelijk dat hier nog een grote taak ligt voor de Ostfriesische Landschaft in Aurich.

Twaalf synagoges

De materiële herinneringen aan het joodse leven in Ostfriesland zijn schaars, maar ze zijn er wel. Voor wie zich voorbereid op de reis en

ter plaatse goed oplet is een zoektocht naar sporen van het joodse leven in het voormalige graafschap de moeite waard.

In Ostfriesland waren twaalf synagoges, die onder het rabbinaat van Emden vielen. Norderney vormde echter geen zelfstandige gemeente. De synagoges van Emden, Norden, Aurich, Wittmund, Esens, Leer en Weener zijn in 1938 afgebrand. De overige synagoges waren voor die tijd verkocht. Op Norderney zijn er evenals in Bunde nog resten van het oude gebouw over. De synagoge van Jemgum is kort voor de oorlog afgebroken. In Dornum is in de synagoge aan de Kirchstraße, nog vrijwel in oude staat, een museum over het plaatselijke joodse leven ingericht. De synagoge van Neustadtgödens is eveneens tamelijk ongeschonden gebleven. Deze plaats heeft overigens een bijzondere geschiedenis op het gebied van de godsdienstvrijheid. In de zestiende eeuw werd Neustadtgödens door mennonieten uit Nederland gesticht. Later waren er ook lutheranen, calvinisten en katholieken te vinden. Joden zijn er sinds de eerste helft van de zeventiende eeuw. In 1848 was de bevolking voor ongeveer vijfentwintig procent joods. Met zijn vele kerken en de synagoge is Neustadtgödens een merkwaardig dorp om te zien.

Op meerdere plaatsen is er nog het gebouw van de joodse school en het joodse gemeentehuis, zoals in een mooi oud straatje in het hart van Norden. Overal, behalve op Norderney, zijn er een of twee joodse begraafplaatsen. Bij Weener zijn er zelfs, naast de twee begraafplaatsen in de stad, nog twee in het bij de stad horende Smarlingen, waarvan de oudste uit de zeventiende eeuw dateert.

Achter de plek waar de synagoge van Esens stond, bevindt zich het voormalige joodse gemeentehuis. Het heet nu August-Gottschalk-Haus naar een vroegere onderwijzer en voorzanger, en raadslid van Esens. Gottschalk werd door zijn gemeente en de rabbijn in Emden gewaardeerd om zijn toewijding. Hij zorgde ervoor dat de tegenstelling tussen conservatief en modern in de gemeente niet op de spits werd gedreven. Er is in het huis een doorlopende tentoonstelling over het

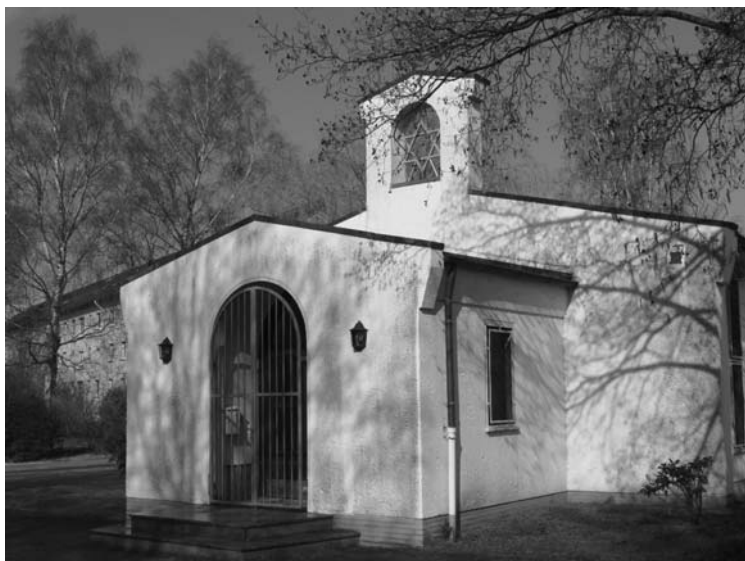
joodse leven in Ostfriesland te zien. Tijdens een restauratie eind jaren tachtig werd het rituele bad, het mikwe, van de gemeente ontdekt. De joodse begraafplaats van Esens was ernstig beschadigd. Bij het herstel zijn de brokken van de stenen verwerkt. Het huis van Siegfried Herz aan de Herrenwall werd tijdens een Amerikaans bombardement verwoest. Nu staan op deze plek seniorenwoningen. Op een oude foto zijn voor het huis van Herz drie bomen te zien. De meest rechtse boom staat er, als laatste herinnering, nog steeds. Het straatje links van het huis, ooit de toegangsweg naar de vroegere burcht, heet nu Siegfried-Herz-Lohne.

Cyrillisch schrift

In heel Ostfriesland, dat nu onder het rabbinaat van Oldenburg valt, worden op het ogenblik geen erediensten meer gehouden. Maar in de dichtstbijzijnde gemeenten in Oldenburg, Delmenhorst, Bremen en Bremerhaven is het leven na de komst van joden uit Oost-Europa opgebloeid. Rond de gebouwen van deze gemeenten is door de sociale en geestelijke verzorging van de nieuwkomers een verhoogde activiteit waar te nemen en voltrekt zich door hun komst zichtbaar een veranderingsproces. Zelfs de joodse begraafplaatsen zien er anders uit. Op de stenen verschijnen, naast het Hebreeuws en Duits, teksten in cyrillisch schrift. Overal op de graven boeketten in bonte kleuren. Een ongewone aanblik. Hoe dan ook wel bijzonder dat een begraafplaats in zekere zin tot een teken van leven is geworden. Het lijkt, zo opgevat, een illustratie van de bekende tekst uit het eerste boek van Samuël waarnaar de Hebreeuwse letters onderaan de grafstenen verwijzen: 'Mocht iemand het wagen om u te achtervolgen en u naar het leven te staan, dan zal het steentje van uw leven veilig geborgen zijn in de bundel waarin de Heer de mensenlevens bewaart.' Regelmatig komen er bezoekers naar de graven van hun familieleden, die vaak op hoge leeftijd nog zijn geëmigreed. Het valt op dat de mannen in af-

De vakantiekinden van de familie Herz met links Gerd Eiben met Klaus Herz en helemaal bovenaan Helga Herz.

Een voormalig kerkje van het Amerikaanse leger in Bremerhaven is nu synagoge.

wijking van de traditie op de begraafplaatsen geen hoofdbedekking dragen.

Voor de oorlog vormden de joodse immigranten uit Oost-Europa in Bremen en omgeving een conservatieve groep. Nu heeft de voortvarende rabbijn Alina Treiger uit Oldenburg, zelf afkomstig uit de Oekraïne, er veel werk aan om, in haar eigen woorden, de mensen bij te brengen welke geboden strikt nageleefd moeten worden en met welke zij soepeler om mogen gaan. Er zitten volgens haar grote gaten in de kennis van hun eigen godsdienst bij de grote groep Russische leden van haar gemeente, vertelt zij in een interview in het dagblad *Trouw*. Treiger ziet zichzelf vooral als leraar. Ze hoopt dat de gemeenteleden zich veilig en zeker gaan voelen. De eredienst richt zij zo in dat ook orthodoxe leden hem bij kunnen wonen.

Het overblijfsel van het restaurant van David Hirschberg op de hoek van de Kampstraße en de Pferdemarktstraße. Op dit moment worden er woningen gebouwd.

De ingang aan de Kampstraße met het huisnummer 37.

Burgers van de stad Leer

Vlak over de grens, waar Ems en Leda samenkomen, ligt het mooie stadje Leer. Tot in de negentiende eeuw werd in de ooit dominerende gereformeerde kerk het Nederlands als kanseltaal gebruikt. Al eeuwen leven in Leer calvinisten, lutheranen, mennonieten, katholieken en joden naast elkaar. Het joodse geloof was voor protestanten vreemd, maar niet vreemder dan het katholieke, schrijft Theodor Prahm over zijn jeugd in de jaren twintig van de vorige eeuw. Als kind speelde hij met zijn joodse buurkinderen. Bij zijn schoolvriend Karl Polak kwam hij over de vloer. In de huiskamer stond een portret van zijn vader Isaak in uniform, met punthelm en de bajonet op het geweer.

Vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw kan in Leer de aanwezigheid van een kleine joodse gemeenschap aangetoond worden. In de eeuwen daarna kende Ostfriesland veel politieke en staatkundige veranderingen die bij de joden als minderheidsgroep meer of minder ingrepen in hun leven. Na de tijd van de Friese graven verviel het land in 1744 aan Pruisen, maar tijdens het Wener Congres, na de Franse tijd, werd het aan Hannover toegewezen. Na de Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog werd Ostfriesland in 1866 opnieuw Pruisisch. Door het opgaande economische tij in combinatie met de verkrijging van volledige burgerrechten brak er voor de joden een gunstige periode aan. Naast de traditionele veehandel kwamen andere takken van bedrijvigheid op. Zo was er in Leer de turfhandel van Jacob Moses Gans, de sigarenfabriek van Ephraim Urbach, de manufacturenhandel van Moses Koppel en de lappenhandel van de voormalige onderwijzer

Tekst aan de gevel van het huis van Jacob Pels.

Het graf van Jacob Pels op de joodse begraafplaats van Leer.

Eduard Blitz. Het was vooral in deze tijd dat zich de liberale en ‘treudeutsche’ burgerlijke cultuur ontwikkelde die typerend was voor een groot deel van de joodse gemeenschap van Leer. Na 1918 waren de veteranen, aangesloten bij de Reichsbund jüdischer Frontsoldaten, trots op hun onderscheidingen. Het ledental van de joodse gemeente van Leer was, door de betrekkelijke economische bloei, anders dan in enkele kleinere plaatsen in Ostfriesland, van de laatste decennia van de negentiende eeuw tot aan de jaren dertig met steeds rond driehonderd personen tamelijk stabiel gebleven.

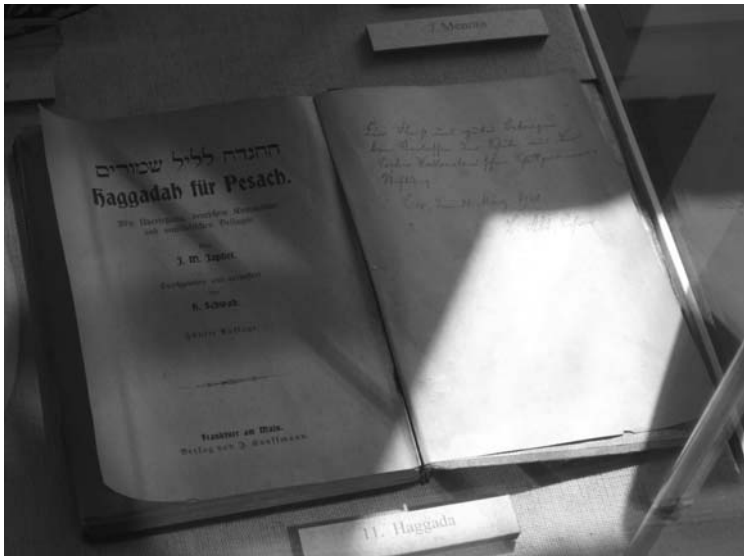
Jacob Pels

Op de joodse begraafplaats van Leer ligt rechts van de ingang de kleine zwarte steen van Jacob Pels. In tegenstelling tot andere joodse begraafplaatsen lijkt hier aan de Schleusenweg alles ongeschonden gebleven te zijn. De steen ligt er nog net zo bij als zeventig jaar geleden. Pels stierf op 22 april 1938 in Hamburg en werd twee dagen later in zijn woonplaats Leer begraven. Op bevel van de stad werden de paarden voor de lijkkoets uitgespannen. Karl Polak, die later Auschwitz zou overleven, trok met anderen de koets naar de begraafplaats. David Hirschberg liep vooruit met een kussen waarop de onderscheidingen uit de Eerste Wereldoorlog van de overledene lagen. De geboren Leeraaner Jacob Pels was na twintig jaar, op bijna zesenvestigjarige leeftijd, aan zijn oude oorlogswonden bezwaken. Ruim een jaar na de begrafenis stuurde echtgenote Johanne haar kinderen Louis en Astrid naar Engeland. Zelf emigreerde Johanne Pels op 30 april 1940 via Sjanghai naar de Verenigde Staten, waar zij hertrouwde. Louis woont nu in Nieuw-Zeeland en Astrid in de Verenigde Staten.

David Hirschberg had een kosjer restaurant bij de oude veemarkt aan de westkant van de stad. Ook hij was een gedecoreerde oorlogsveteraan en lid van de Leeraaner raad. Zijn zoon Max was veehandelaar. In 1926 raakte hij betrokken bij een relletje. Een student uit Marburg

De door Hermann Gans gemaakte klok aan de gevel van de Ostfriesische Volksbank.

Een Haggadah die zich nu in het Heimatmuseum van Leer bevindt. De opdracht naast de titelpagina is geschreven door de eerste onderwijzer van de joodse school van Leer Lasser Abt.

liep in het gezelschap van een studievriend, afkomstig uit Leer, op de veemarkt rond met een hakenkruis opgespeld. Een joodse handelaar gaf hem een flinke schop. Andere handelaars en boeren bemoeiden zich er mee. Dat was voldoende voor een langdurige juridische strijd die plotseling eindigt met de amnestiewet van 1928.

De veehandel was een belangrijke pijler van de Leeraner economie. Het grootste deel van de handelaars, van wie een enkeling de Nederlandse nationaliteit bezat, is van oudsher joods. Ondanks de zware crisistijd besluit de stad een nieuw veemarktcomplex te bouwen dat het grootste van Duitsland zal worden. In 1927 wordt dit in gebruik genomen. David Hirschberg opent links bij de ingang een nieuw restaurant. Het staat er nog steeds, maar is niet meer als zodanig in gebruik. Juli 1935 moet Hirschberg zijn bedrijf bij de nieuwe veemarkt op de Nesse gedwongen opgeven en keert hij terug naar zijn oude adres aan de Kampstraße 37. Nadat in 1938 de synagoge in brand wordt gestoken, zal de bovenverdieping van dit pand voor de eredienst worden gebruikt. Tot voor enkele jaren was hier nog een slagereij gevestigd, maar na een brand was er niet veel meer van het gebouw over. Op dit moment worden er woningen gebouwd. David Hirschberg vertrok in maart 1940 naar Wolfenbüttel. In mei 1941 kwam hij in Argentinië aan. Zijn zoon Max was al in 1938 naar Paraguay geëmigreerd.

Synagoge en school

Op het punt waar de Heisfelder Straße en de Friesenstraße bij elkaar komen, werd van 1883 tot 1885 de nieuwe synagoge in een Pruisische neoromaanse stijl gebouwd. Op deze plek staat nu een garage met benzinepomp in nogal vervallen staat. In de muur is een gedenkplaat aangebracht. Vlakbij het restaurant van Hirschberg op de Nesse herinnert een flauwe glooiing in een plantsoen er aan dat hier stenen liggen die afkomstig zijn van de afbraak na de brand. Eén van de

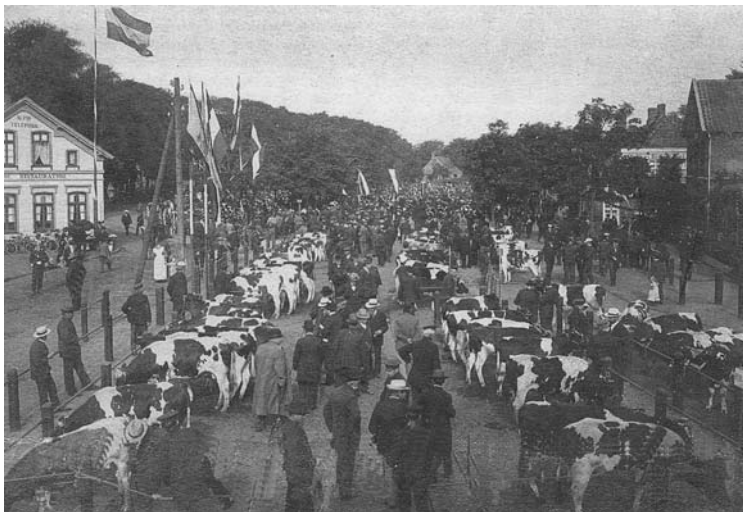
wettafels werd in de jaren tachtig in een volkstuintje teruggevonden en bevindt zich nu in Israël. Vlakbij de plek van de synagoge staat in de Ubbo Emmius-Straße de in 1909 gebouwde joodse school. In 1939 zou de onderwijzer Seligmann Hirschberg er de laatste les geven. Nadat hij nog een half jaar bij David Hirschberg in de Kampstraße woonde, vertrok hij naar Frankfurt. Tot voor kort was er een dierenartsenpraktijk gevestigd. De Landkreis Leer heeft de school gekocht. Het plan is van het gebouw een soort ontmoetingscentrum te maken om de herinnering aan de vroegere joodse gemeenschap van Leer levend te houden. Seligmann Hirschberg en zijn vrouw werden in Auschwitz vermoord.

De Mühlenstraße is de belangrijkste winkelstraat in het centrum van Leer. Op het adres waar nu boekhandel Schuster is, was, toen nog Osterstraße geheten, tot 1938 het bedrijf van de klokkenmaker Hermann Gans gevestigd. Zijn vader Jacob Gans was de zaak in 1864 begonnen. Nog voordat de synagoge afbrandde verkocht Hermann Gans alles. De grote klok die nu aan de gevel van de Ostfriesische Volksbank tegenover zijn winkel hangt, was het bewijs van zijn meesterschap. Hij schonk haar aan zijn collega Van Zwolle. Gans was zeer patriottisch ingesteld. Hij vocht vier jaar aan het Franse front. In augustus 1938 vertrok hij met zijn vrouw Alma en hun twee kinderen Karla en Manfred met de boot vanuit Le Havre naar New York. Nog steeds wonen de kinderen van Gans in de Verenigde Staten. Manfred is rabbijn geworden. In 1995 bezocht hij Leer op uitnodiging van zijn geboortestad.

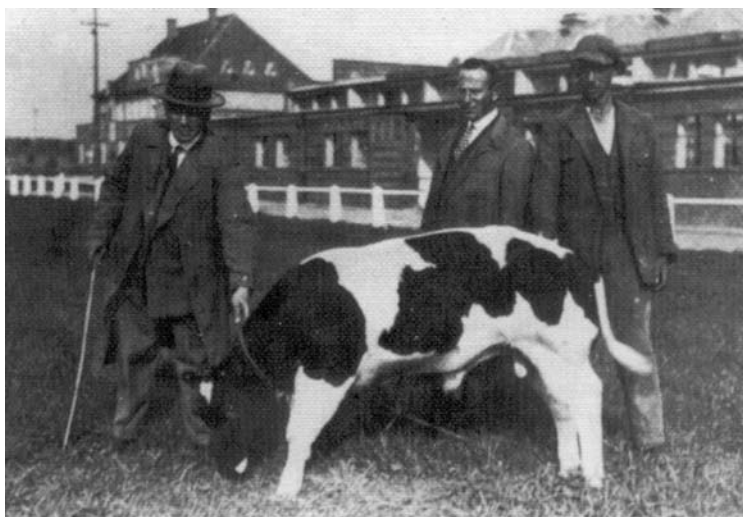
Een relletje op de veemarkt

Het centrum van Leer bevond zich aanvankelijk aan de oever van de Ems, waar zich nu nog de geheimzinnige Plytenberg en de fundamenten van een oude kerk bevinden, maar verplaatste zich in oostelijke richting naar een lus in de Leda. Daar staat sinds de zestiende eeuw de waag als economisch en lange tijd ook als bestuurlijk centrum. Een raadhuis werd pas aan het eind van de negentiende eeuw gebouwd.

Het mooie van Leer is dat het stadje in sociaal en economisch opzicht tegelijk klein is en compleet. Gedurende langere periodes wordt het pragmatisch, zonder hoog oplopende politieke tegenstellingen, geregeerd. Aan de Ledaoever ontwikkelde zich een veelzijdige bedrijvigheid. In de twintigste eeuw wordt de Nesse, het schiereiland in de lus van de rivier, waar tot dan toe koeien graasden, voor de industrie geschikt gemaakt. De haven krijgt in het begin van de vorige eeuw een zeesluis naar IJmuidens model. De stad is niet alleen de poort van Ostfriesland, maar andersom richt zij de blik ook naar de buitenwereld. In het centrum wordt het beeld rond de vorige eeuwwisseling bepaald door een florerende middenstand. Kerken zijn er van vele gezindten die alle sinds de komst van de Pruisen in het midden van de achttiende eeuw zich vrijelijk kunnen manifesteren. De adel speelt lange tijd zijn eigen rol zonder de politiek te overheersen, waardoor mogelijk de bezetter in 1945 besloot Georg Albrecht Graf von Wedel tot burgemeester te benoemen. In de jaren dertig wordt een kazerne en een schietbaan gebouwd. Ondanks de moeilijke economische omstandigheden zal het stadsbestuur in staat zijn om in het noordwesten en

De veemarkt op een oude foto uit rond 1910.

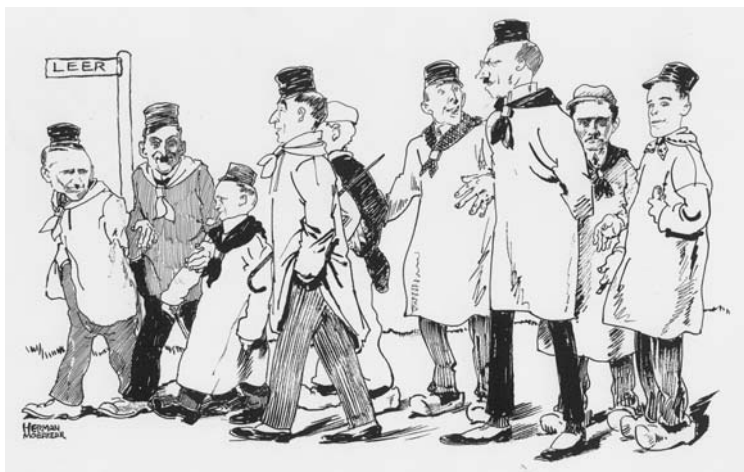
Links Karl Polaks vader Isaak Polak met op de achtergrond gebouwen van de nieuwe veemarkt op de Nesse.

ook op andere plaatsen op behoorlijke schaal, zij het onvoldoende, sociale woningbouw uit te voeren.

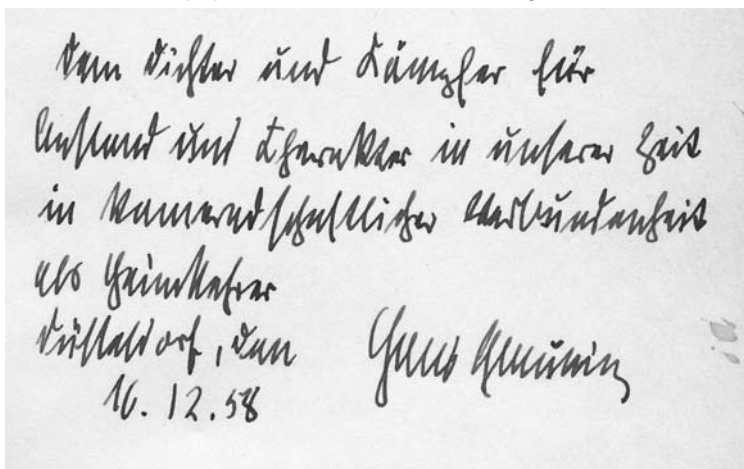
De veemarkt, die beheerst wordt door joodse veehandelaars, vormt een belangrijke pijler van de Leerer economie. Via tussenhandelaars wordt zaken gedaan met het hele noorden van Duitsland. De markt behoort tot de grootste van Europa. De logistieke situatie en de voorzieningen aan de westkant van de stad laten echter te wensen over. Vooral het drijven van het vee door de stad van en naar het station vormt een probleem. Ondanks de crisistijd zal het stadsbestuur besluiten om voor het grote bedrag van drie miljoen rijksmark een nieuw complex op de Nesse te bouwen. Enigszins vertraagd door financiële problemen wordt dit in 1927 geopend. Het terrein bestaat uit grote, moderne hallen, een gebouw voor de autoriteiten, een restaurant en een goede aansluiting op het station.

In 1926, een klein jaar voor de opening van de nieuwe veemarkt, vindt er op de oude veemarkt bij de Pferdemarktstraße een relletje plaats. De twee rechtenstudenten Hans Glauning en Werner Burkart uit Marburg verschenen op het terrein. Glauning droeg een insigne van de NSDAP waarop een hakenkruis stond afgebeeld. Burkart, van oorsprong afkomstig uit Leer, droeg het insigne van de Jungdeutsche Orden. Een groep joodse handelaars schold Glauning uit en een van hen besmeurde zijn hakenkruisteken met koeiestront. Enkele boeren probeerden de studenten te beschermen. Handelaars en boeren lijken echter beiden het oogmerk te hebben de markt ongestoord te laten verlopen. Later kreeg Glauning volgens eigen zeggen op het station alsnog een pak slaag. Uit de verslagen van het relletje blijkt dat een handelaar uit Esklum een Stahlhelmtteken droeg en verschillende joodse handelaars een Reichsbannerteken. Een redacteur van het Leerer Anzeigebblatt vraagt zich af waarom een insigne dat op zich weinig zegt tegenwoordig zo'n opwinding kan veroorzaken. Het wordt tijd dat men in Duitsland verstandig wordt.

Het relletje op de veemarkt zal een uitvoerige juridische nasleep krij-

Burgemeester Van Lanschot van 's-Hertogenbosch bezoekt met gemeenteraadsleden de veemarkt van Leer die als model moest dienen voor de Brabanthallen. Herman Moerk maakte er een spotprent over. Vierde van links is de burgemeester.

Opdracht die Hans Glauning in 1958 op de titelpagina van zijn gedichtenbundel *Herz hinter Gittern* schreef.

gen. Het is te danken aan een ambtenaar in Berlijn, die aan de Auricher officier van justitie opdraagt het dossier vanwege mogelijk historisch belang niet te vernietigen, dat het hele verhaal zo goed gedocumenteerd is. In het artikel *Leeraner Juden vor Gericht* doet Bernd Buttjer uitvoerig verslag. Het is een verhaal dat vooral vanwege de vele details zeer de moeite waard is. Van de negen aangeklaagde joodse handelaars uit Leer worden er zeven veroordeeld tot een gevangenisstraf die varieert van vijftien dagen tot zeven maanden. Er volgt een beroep. Uiteindelijk zal ten gevolge van een wet uit juli 1928 amnestie verleend worden.

De veemarkt van Leer zal zich direct na 1933 onder meer door de discriminerende maatregelen tegen de joodse handelaars in neergaande lijn bewegen. Vijftien jaar na de rel zijn van de negen handelaars er drie naar Zuid-Amerika en een naar Israël geëmigreerd en zijn er vijf van hen vermoord in een concentratiekamp. Werner Burkart verhuisde in 1930 naar Hildesheim waar hij in elk geval in 1987 nog leefde als gepensioneerd directeur van het kantongerecht. Hij herinnert zich van de hele geschiedenis vooral de beroemde joodse strafpleiter Max Arlsberg uit Berlijn. Arlsberg vertrok in 1933 naar Zwitserland waar hij hetzelfde jaar zelfmoord pleegde. Glauning maakte carrière in de NSDAP en de SS en op een Berlijns ministerie. In 1943 raakte hij bij Stalingrad in Russische krijgsgevangenschap waaruit hij in 1956 vrij kwam. Na aanvankelijke moeilijkheden werd hij in 1958 weer als advocaat erkend. Hij overleed in 1973. Voor mij op tafel licht zijn dichtbundel *Herz hinter Gittern*. In een moeilijk leesbaar vooroorlogs Duits handschrift schrijft hij voorin: ‘Dem Dichter und Kämpfer für Anstand und Charakter in unserer Zeit in kameradschaftlicher Verbundenheit als Heimkehrer.’

Karl Polak spreekt in 1984 in de raadhuiszaal van Leer over wat hij in de oorlog meemaakte. Helaas is de bondsregering enigszins 'blind aan haar rechteroog', meent hij. Tegen links extremisme wordt hard opgetreden, maar er is te weinig aandacht voor manifestaties van extreem rechts. De foto uit de Ostfriesen-Zeitung is gemaakt door Käthe Dübbel.

Karl Polak

In zijn *Lebenserinnerungen* vertelt Theodor Prahm uit Loga over zijn jeugd en zijn school in Leer. Zijn moeder was de dochter van de Leerorter pontbaas van het veer over de Ems dat overigens kort geleden vanwege reparatie aan de brug weer tijdelijk in gebruik was. De vader van Prahm was sleepbootkapitein. Het was de bedoeling dat Theodor onderwijzer werd, maar door de moeilijke omstandigheden voor de oorlog was dit onmogelijk. Als hij vertelt over zijn gymnasiumtijd komen zijn joodse jeugdvrienden, Walter Polak die in de Bremer Straße woonde en de ‘mosaïsche’ Fritz Watermann uit Bunde, ter sprake. Walter zou later medicijnen gaan studeren in Berlijn.

Van het begin af aan was duidelijk dat Walter Polaks jongere broer Karl de veehandel van zijn vader over zou nemen. Na de derde klas van het gymnasium ging Karl aan het werk in de vaderlijke zaak. Op weg naar school kwam Theodor Prahm dagelijks langs het huis van de Polaks. Soms ging hij bij Walter en Karl naar binnen. Prahm karakteriseert het huishouden als een open en liberaal thuis. Al in de gang werd hij de speciale geur van sigaren, kruiden en een vleugje koeststal gewaar. Toen ze daar eens op de groene pluchen stoelen zaten, zette de musische Walter zich achter de piano. Luisterend naar de Hongaarse rhapsodie van Liszt viel Theodors blik op de foto van vader Isaak Polak als soldaat tijdens de eerste wereldoorlog in uniform, met punthelm en de bajonet op het geweer. Er stond bij geschreven: ‘Und ruft das Vaterland uns wieder, sind wir allzeit bereit.’ Onder tussen bracht de moeder de jongens een verfrissing. Ze was volgens

Prahm een deftige vrouw met korte krulletjes, vriendelijke ogen en een Keuls accent.

Vlak na de verkiezingen van 1933 verlaat Theodor Prahm Leer. Hij verliest zijn joodse vrienden uit het oog. Walter wordt in Berlijn gedwongen zijn studie af te breken en emigreert, evenals Fritz Watermann, naar Israël. Vijftig jaar later zoekt Theodor contact met Fritz en Walter en ontmoet hij Karl als die in Oldenburg een lezing houdt. In vervolg hierop verzorgt Prahm een bundel met teksten van Karl onder de titel *Zeugenberichte von Karl Polak über sieben Jahre Verfolgung* die in 1988 verscheen.

Karl werkt na de nationaal-socialistische machtsovername zo goed en zo kwaad als het gaat verder in het bedrijf van zijn vader. Hij heeft nog geprobeerd te emigreren, maar werd naar eigen zeggen gehinderd door het feit dat hij, een Platduits sprekende Oostfrieze die trots is op zijn joodse achtergrond, vergroeid was met zijn woonplaats en de mensen in zijn omgeving. Nadat hij begin 1939 vrij komt uit het kamp Sachsenhausen volgt een ondergronds bestaan in Hamburg, waar hij heimwee heeft, daarna een verblijf in een werkkamp in Brandenburg en tenslotte Auschwitz. Zijn ouders ontmoet hij nog één keer in een huis in Berlijn waar zij gedwongen verbleven. In een terugblik beschrijft hij zijn jeugd en jonge jaren in Leer. De sfeer verslechtert vanaf het midden van de jaren twintig. Hij vergelijkt die tijd met zijn vaders jeugd toen er haast geen spoor van discriminatie, minder dan na de oorlog, te vinden was. En toch, zegt hij, waren er hele kleine dingen. Zo was er de Reichsbund jüdischer Frontsoldaten waar zijn vader lid van was. Pas veel later drong het tot Karl door dat die bond alleen maar opgericht was, omdat joden geen lid van de Stahlhelm konden worden.

Karl Polak beschrijft de leden van de joodse gemeente als een nogal gevarieerd gezelschap. De religieuze oriëntatie loopt van orthodox via liberaal tot bijna seculier. Tegenover de kerken is er een collegiale houding. Soms kwam een predikant met zijn catechesanten een dienst

bijwonen. Ook Prahm zegt dat protestanten de joodse godsdienst wel als vreemd ervoeren, maar niet als vreemder dan de katholieke. Al eeuwenlang was Leer sterk multireligieus. Het onderscheid was volgens Prahm uitsluitend kerkelijk en niet meer dan dat. De leden van de joodse gemeente namen volop deel aan het stadsleven. Zij waren lid van sportverenigingen en van de schutterij, waren politiek betrokken en tenslotte vormden de joodse veehandelaars een belangrijke pijler van de Leeraner economie.

Na de oorlog keren zes van de ongeveer driehonderd leden van de joodse gemeenschap naar Leer terug. Naast Karl Polak gaat het om zijn leeftijdsgenoot Willi Frank, Salomon de Vries, Heinz Menkel, Diederik Weinberg en Anni Hermann geboren De Vries. Jette van Lengen geboren De Vries wist in het nabijgelegen Jheringsfehn dankzij welwillende mensen de oorlog te overleven. Polak neemt zijn oude beroep van veehandelaar weer op. Op veel medewerking kan hij daarbij niet rekenen. Enkele jaren moet hij procederen om zijn huis terug te krijgen. Bij de boeren waarmee hij handel drijft hangen hier en daar de portretten uit de nazitijd nog aan de muur. De sociaal-democraat Thelemann, zelf vervolgd, moet hij wijzen op zijn antisemitische uitingen. De stad Leer heeft er nog een halve eeuw voor nodig gehad om het portret van een nationaal-socialist uit de galerie van burgemeesters te verwijderen. Sinds die tijd publiceerde het stadsarchief *Dokumentation Leer 1933–1945* en de serie *Archivpädagogische Schriften*, die voor een groot deel over de joodse gemeente gaan, en is er een permanente tentoonstelling met dezelfde thematiek in het raadhuis ingericht.

De achterkant van de markthallen op de Nesse.

Gevel van het gebouw links voor de markthallen op de Nesse waar vroeger het restaurant van David Hirschberg was.

Veehandelaars

Een adresgids van Leer uit 1929 laat zien dat de joodse burgers weliswaar in veel verschillende beroepen te vinden waren, maar dat het overgrote deel, meer dan zestig personen, als veehandelaar werkte. Daarnaast waren er nog elf slaggers die vaak de veehandel erbij bedreven. Onder de veehandelaars zijn kleine luiden en ook middelgrote zaken die honderden dieren per jaar verhandelden.

Sommige handelaars bezaten weiden. Naast de handel hielden ze zich wel bezig met het mesten van dieren. Zeer grote handelaars, zoals Stein in Emden of Samson in Aurich, waren er in Leer niet. Wel heeft Leer op het moment van het verschijnen van de gids de grootste veemarkt van heel Duitsland. De stad was in staat geweest om ondanks de crisistijd in 1927 een modern en goed geoutilleerd veemarktcomplex te openen. Ongeveer tachtig procent van de handelaars was joods.

De zakelijke verhouding tussen boeren en handelaars was doorgaans goed. Veehandel is in hoge mate op vertrouwen gebaseerd. De boer verzwegen geen gebreken en de handelaar gaf een goede prijs. Per handslag werd de zaak beklonken. De afrekening geschiedde soms contant, maar volgde vaak enkele dagen later via een bankcheque. Het onderlinge vertrouwen was zodanig dat handelaars een boer dikwijls zakelijk adviseerden. Zelfs als een koe aan de buurman werd verkocht, kwam er een handelaar aan te pas. Illustratief voor de verhoudingen is dat sinds het begin van de twintigste eeuw veel boeren belangrijk jiddisch handelsjargon beheersten. Als een handelaar honderd mark voor een kalf bood, de boer honderdvijftig vroeg en ze op honderddertig uitkwamen, klonk de onderhandeling als volgt:

Voorkant van de markthallen op de Nesse.

Topografische kaart van Leer met de Nesse. In de cirkel de markthallen. De ingang is aan de noordkant. Voor de ingang staand was rechts het gebouw van de autoriteiten en links het restaurant van Hirschberg. Op de kaart staat nog een klein zwart vlakje weer links daarvan dat vermoedelijk het inmiddels afgebroken gebouwtje aangeeft waar kosjer werd geslacht.

'Ich gebe meo schuk für das egel.'

'Willst du mich beseibeln? Nun meo schuk oder kein massmatten.'

'Ich gebe lammes meo schuk.'

'Das ist ein toff massmatten.'

Deze dialoog is een aardig anekdotisch detail in een overigens prachtige, empirisch sociaal-economische, dissertatie van Werner Teuber die als *Jüdische Viehhändler in Ostfriesland und im nordlichen Emsland* verscheen. Gertrud Reershemius twijfelt er echter aan of Duits de basistaal in deze dialoog is geweest. Platduits ligt hier meer voor de hand.

De joodse veehandelaars van Leer hadden met een miljoenenomzet een belangrijk aandeel in de stedelijke economie van Leer. Vanwege hun kwaliteiten werd door de boeren bij een aanstaande verkoop meestal direct voor een joodse handelaar gekozen. Joodse veehandelaars werden hoger aangeslagen dan hun christelijke collega's en boeren hadden een persoonlijker contact met hen. Nog in een processtuk uit 1938 werd een joodse handelaar als 'reell', recht door zee en een goede prijs betalend, beschreven. Tot ver in de jaren dertig bleken ook 'partijleden' zaken met joodse handelaars te doen. Dat weerhield zelfs sommige boeren die een persoonlijke en vriendschappelijke band met joodse handelaars onderhouden hadden er niet van door verzoekschriften deel te nemen aan de concurrentieslag om joods bezit. In zijn *Zeugenberichte*, samengesteld door Theodor Prahm, merkt Karl Polak echter op dat enkele kleine boeren, in het bijzonder baptisten, zijn ouders hadden geholpen. Als hij na de oorlog zijn handel zo goed en zo kwaad als dat gaat weer oppakt, ontleent hij enige steun aan die oude contacten.

Onderwijzer en voorzanger Herman Spier.

De joodse school van Leer

Als in de jaren veertig van de negentiende eeuw de beroemde rabbin Samuel Raphael Hirsch in Emden zijn ambt uitoefent, ziet hij er op toe dat de joodse gemeente van Leer voor langere perioden onderwijzers aanstelt. In die tijd ontbreekt het volgens overgeleverde klachten aan goede onderwijzers en aan de nodige discipline bij ouders en leerlingen. Het is vooral onder leiding van Eduard Blitz, van 1862 tot 1878 onderwijzer aan de joodse school, dat een goed onderwijsaanbod binnen het kader van de overheidsverordeningen ontwikkeld wordt. In diezelfde periode groeit de joodse gemeente, vooral dankzij de opbloeiende veehandel, tot ongeveer driehonderd personen. Deze omvang zal tot aan het eind van de Weimartijd ongeveer dezelfde blijven.

Niet ver van de nieuwe synagoge van Leer, die in 1885 met een feest voor burgers van alle gezindten feestelijk in gebruik was genomen, bouwde de joodse gemeente in 1909 een nieuwe school met onderwijzerswoning. De eerste die in de woning trekt is Lasser Abt. Hij begint zijn lessen met een groep van ongeveer vijfentwintig leerlingen. Daarbij komen nog leerlingen die alleen het godsdienstonderwijs volgen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog geeft Abt, vanwege het grote onderwijzerstekort, joodse en christelijke kinderen gezamenlijk les in de lutherse Osterstegschule.

Na zijn dood in 1922 wordt Abt opgevolgd door Ignaz Popper. Net als zijn voorganger dient ook hij de joodse gemeente als voorzanger. Het leerlingental is iets teruggelopen. Hij geeft in zijn eenklassige school les aan ongeveer de helft van de joodse kinderen. De andere helft gaat

Ignaz Popper met zijn leerlingen tijdens het schooljaar 1928/1929. Op de eerste rij van boven staat geheel links Willi Frank. Het meisje op de tweede plaats in de derde rij is Senta Driels.

naar christelijke scholen. In *Jüdisches Lernen und die Israelitische Schule Leer zur Zeit des Nationalsozialismus* van Gernot Beykirch staat een klassefoto van Popper met zijn achttien leerlingen, waarop duidelijk de grote leeftijdsverschillen zijn te zien. In de derde rij staat de tienjarige Senta Driels die in 1934 naar Londen emigreerde. Op haar rapport uit 1929 staan de vakken godsdienstleer, bijbelse geschiedenis, Hebreeuws lezen, vertaling van gebeden, rekenen, lezen, grammatica, opstel, spelling, geschiedenis, aardrijkskunde, natuurlijke historie, schoonschrijven, zingen, handenarbeid en tekenen. Een stempel van het stedelijk lyceum is het bewijs van haar toelating tot het voortgezet onderwijs.

Na de pensionering van Popper in 1935 krijgt Hermann Spier een tijdelijke aanstelling aan de school en wordt hij voorzanger in de synagoge. Op zijn zeventiende meldde Spier zich als vrijwilliger bij het leger. Aan het Poolse front raakte hij gewond, waarna hij nog een tijdje in een fabriek voor gasbommen werkte. Na de Eerste Wereldoorlog voltooide hij zijn opleiding aan het joodse seminarium van Kassel. Daarna werkte Spier aan verschillende scholen en ondernam hij een poging om landbouwmachines te verkopen. In Leer stond hij bekend als een geliefde maar strenge en ambitieuze onderwijzer. Spier breidt het onderwijs uit met Engelse les. Dit kan samenhangen met het feit dat oudere leerlingen niet meer bij het voortgezet onderwijs terecht konden, maar ook kan aan voorbereiding op emigratie gedacht worden. Het leerlingental neemt vanaf 1933 toe, omdat joodse kinderen de christelijke lagere scholen niet meer mochten bezoeken.

Hermann Spier kreeg van de instanties geen vast contract aangeboden. De synagogegeemeente protesteert zonder resultaat. In 1938 moet Spier plaatsmaken voor Seligmann Hirschberg uit Emden, waar de tweeklassige school werd verkleind tot één klas. Ook Hirschberg leerde in Kassel voor onderwijzer. In de Eerste Wereldoorlog was hij frontsoldaat in Frankrijk. Voor zijn benoeming in Emden in 1924 gaf hij aan verschillende scholen les. In Emden was er vanaf 1935 een onderbreking

Wijnrank aan de zijgevel bij de ingang van de school die door de eerste onderwijzer Lasser Abt bij de opening in 1909 is geplant.

De school aan de Ubbo-Emmius-Straße 12. Tot voor kort was er een dierenartsenpraktijk gevestigd.

van anderhalf jaar geweest, omdat hij op vakantie bij zijn ouders in Zwesten werd gearresteerd wegens ‘rassenschande’ en pas weer aan het werk kon nadat hij twee keer werd vrijgesproken. In Leer moet Hirschberg door de toenemende uitsluiting van de joden een zware tijd gehad hebben. Hij stond voor de moeilijke taak om de school draaiende te houden in een periode van geringe financiële mogelijkheden en geregelde verhuizing van gezinnen uit en naar Leer. Daarnaast was hij behalve onderwijzer en voorzanger ook zielszorger.

Hirschbergs zoon Michael, die nu als Jechiel in Israël woont, zat bij zijn vader in de klas. Het hele curriculum staat hem nog voor ogen. Vertalen uit het Hebreeuws, ook uit het modern Hebreeuws, Duitse taal, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis. Hij herinnert zich dat tijdens de muzieklessen naast de liturgische gezangen het Deutschlandlied werd gezongen. Na het afbranden van de synagoge in november 1938 en het verblijf van Seligmann Hirschberg in het concentratiekamp Sachsenhausen, worden de lessen begin 1939 hervat en de erediensten in het schoolgebouw gehouden. In september 1939 moet Hirschberg schoolhuis en school verlaten. Nog korte tijd woont hij bij David Hirschberg in de Kampstraße 37. Daar heeft hij nog les gegeven en ook daar werden erediensten gehouden. In maart vertrok Seligmann Hirschberg naar Frankfurt, waar hij tot 1942 aan het Philantropin les gaf. David Hirschberg vertrok op 20 maart 1940 uit Leer, waarmee de stad ‘judenrein’ was. Ignaz Popper, Hermann Spier, Seligmann Hirschberg, de onderwijzeres handenarbeid Else Mergentheim en ongeveer de helft van hun leerlingen zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen. Van de anderen keerde Willi Frank in 1948 vanuit Riga naar Leer terug. Zijn vroegere buurjongen Karl Polak moest er aan te pas komen om door krachtdadig optreden een onderkomen voor hem te bemachtigen.

De synagoge aan de Heisfelderstraße in Leer.

Jechiel Hirschberg voor een van de wetstafels die op de gevel van de synagoge van Leer bevestigd waren. Zij werd teruggevonden in een volkstuinje en bevindt zich nu in Israël.

‘Wi mutten deeper kieken’

De gebieden rond Emden en Leer in het Duitse Ostfriesland lijken sterk op de kleigebieden in ons eigen Friesland, waar ik al vele jaren in een dorp op een terp woon. De aardigheid van reizen door het landschap vlak over de grens bij Nieuweschans bestaat uit de herkenning en vooral ook uit de bekoring van de kleine verschillen.

In het mooie Ledastadje Leer kijk ik vaak bij boekhandel Schuster naar literatuur over Ostfriesland. Onlangs kocht ik er een ansichtkaart van de synagoge die tot mijn verrassing buiten in het rek stond. Vroeger was hier de winkel van klokkenmaker Hermann Gans. Voor de oorlog verkocht hij de zaak en vertrok met vrouw en kinderen via Le Havre naar de Verenigde Staten. De *treudeutsche* Gans zal tijdens zijn reis door Frankrijk ongetwijfeld aan zijn vier jaren aan het front gedacht hebben. Zijn zoon Manfred is nu rabbijn van een eenheidsgemeente in New York.

Op hetzelfde adres aan de Mühlenstraße bevindt zich Verlag Schuster. Uitgever Theo Schuster heeft zich tientallen jaren in het bijzonder beziggehouden met het uitgeven van boeken in en over regionale talen en dialecten, zoals de Platduitse verhalen van de populaire schrijfster Wilhelmine Siefkes. Een grote verzetsheld was de sociaal-democratische Siefkes niet, maar wel brak zij al voor de ‘machtsovername’ om politieke redenen met haar lutherse kerk en werd doopsgezind, wat zij tot haar dood in 1984 is gebleven. Door haar opvattingen verloor zij haar baan bij het onderwijs. Van het gepraat over de Nederlandse stam dat heemkundige kringen aankleefde, moest Siefkes niets

De joodse begraafplaats van Leer aan de Schleusenweg.

De graaf Von Wedel gaf enkele joodse families van het nu tot de stad Leer behorende Loga toestemming om op zijn landgoed een begraafplaats in te richten. Sinds 1983 is het stukje grond bezit van de stad.

hebben. ‘Wi mutten deeper kieken, darhen, wor dat Leven sitt.’ Een advies dat menigeen in onze tijd in ons land zich ter harte zou moeten nemen.

Theo Schuster heeft zich ook met het Jiddisch beziggehouden. In Amsterdam nam hij in 1969 een plaat van het cabaret Lilalo op en in 1974 in Münster een plaat met Zvi Sofer die verhalen van Jizchok Lejb Perez voorleest. In 1973 verscheen bij Schuster een boek van Jack Thiessen over het Jiddisch in Canada. Toen Theo Schuster vrij kort geleden enkele banden met kranten en kalenderboeken uit de negentiende eeuw met daarin onder andere anekdotes over het joodse leven onder ogen kreeg, besloot hij in het verlengde van zijn eerdere werk een boekje over sporen van joods leven in taal en literatuur van Ostfriesland samen te stellen.

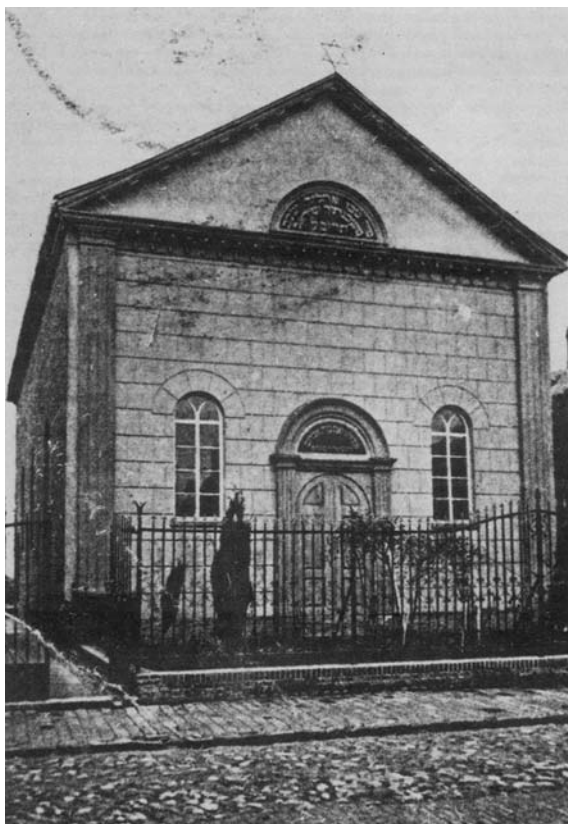
Rond de vorige eeuwwisseling woonden er ongeveer 2700 joden in het dunbevolkte en agrarische Ostfriesland. Het grootste deel van de kostwinners was veehandelaar en bijna allen waren kleine luiden, die nu eenmaal, afgezien van wat archiefstukken, weinig nalaten, en zeker niet op schrift, dat herkenbaar van hen afkomstig is. Bovendien is het hele plattelandsleven van toen voorbij. Al weer jaren geleden zag ik vanuit het raam van mijn studeerkamer voor het laatst op het erf van mijn buurman vee verkopen per handslag. Omdat er zo weinig over is, moet het toegejuicht worden dat alles wat er nog aan sporen te vinden is zo goed mogelijk wordt vastgelegd. In het boek *Weet ji wall, wor Löbje wohnt – Spuren jüdischen Lebens in Sprache und Literatur Ostfrieslands*, samengesteld door Theo Schuster, staan oude krantenstukjes, en oude woorden en spreekwoorden, maar ook is er literatuur waarin joden een rol spelen in te vinden en gedichten in Rheiderlands Plat van de joodse veehandelaar en gepassioneerde jagerman Louis Victor Israëls uit Weener.

De sfeer van het boekje heeft weliswaar een hoog Ate Doornboschgehalte, maar het mist wel de systematische aanpak van onze Nederlandse volkskundige. Er is een keuze gemaakt, maar op grond waar-

van wordt niet duidelijk. Toch is bijvoorbeeld de fictieve dialoog in het Platduits tussen de boer Harm Düllwuttel en de kleine joodse handelaar Feis Tülpe uit *Harm un d' düür Tied* van Enno Hektor de moeite waard om te lezen. Er wordt een wat folkloristisch aandoend tafereeltje van een gekheid makende handelaar en een boze boer geschetst, maar de passage zegt toch wel wat over de verhoudingen, zoals die bijvoorbeeld ook naar voren komen in de *Zeugenberichte* van Karl Polak. Bij het verhaal van een verkoop op sjabbat, zoals die werkelijk heeft plaatsgevonden, ontbreekt helaas de bron, zodat niemand er achter komt dat het gaat om Rudolf Stein en dat het voorval plaatsvond in Pewsum. Stein is een bekende naam in de veehandel. Dan vermeldt hij in een noot bij een gedicht van Pearse Hutchinson over onder andere de stem van Zvi Sofer, door Schuster bij wijze van epiloog opgenomen, dat Roger Gans in 1981 de laatste nog in Leer wonende jood is. Gans woonde echter vroeger niet in Leer, maar heeft zich er na zijn pensionering gevestigd. Wel woonden in elk geval op dat moment Willi Frank en Anni Hermann geboren De Vries in Leer. Gans werkte als vertegenwoordiger van Salzgitter in Zuid-Amerika. Hij had familie in Leer, maar heeft die niet leren kennen. Roger Gans is op de joodse begraafplaats aan de Schleusenweg begraven.

Enkele jaren geleden verscheen *Die Sprache der Auricher Juden – Zur Rekonstruktion westjiddischer Sprachreste in Ostfriesland* van Gertrud Reershemius. Rechtstreeks bij de uitgever is het nog steeds verkrijgbaar. Dit boek onthult vanuit het gezichtspunt van de taal heel wat meer over de vroegere joodse gemeenschap dan de bloemlezing van Schuster. De studie is opgebouwd rond enkele centrale teksten die uitvoerig taalkundig worden geanalyseerd tegen de achtergrond van met name de Oost-Friese joodse sociale geschiedenis. Het is frappant hoe buitengewoon vertakt de invloeden van de taalvariant van een kleine groep sprekers, zelfs beschouwd binnen bijvoorbeeld een kleine periode als de tweede helft van de negentiende eeuw, kan zijn. Bij de bestudering van de joodse dialecttaal van Aurich spelen naast

het Westjiddisch en het Duits het Platduits, het Nederlands, het Hebreeuws en het Oostjiddisch een rol. Daarbij is er een verschuiving waar te nemen van de Westjiddische taal naar het door joden gesproken Duitse dialect. Daarnaast bestaat er in Ostfriesland nog jargon van veehandelaars, wel gebruikt als een soort geheime taal of quasi geheime taal, dat weliswaar veel Hebreeuwse woorden bevat, maar op het Duits gebaseerd is. In Ostfriesland is de invloed van het Platduits op het joodse dialect vrij groot. Reershemius beschrijft in haar boek boeiende details van de taal van de Auricher joden en heeft daarbij ruim aandacht voor de vaak interessante en gecompliceerde sociolinguistische aspecten van taalgebruik en taalkeuze. Die Sprache der Auricher Juden biedt een unieke opening voor de studie van het Oost-Friese jodendom vooral ook door die aspecten en periodes te belichten waarvoor andere bronnen schaars zijn.

De synagoge van Neustadtgödens op een oude opname. Direct achter de deuren bevond zich de heilige ark. De vrouweningang bevond zich links en de manneningang aan de achterzijde van het gebouw.

Neustadtgödens

Een reiziger die voor het eerst Neustadtgödens bezoekt, zal verbaasd staan over de aanwezigheid van de vele kerkgebouwen in een plaats die zelfs op het demografische hoogtepunt van haar bestaan nog geen achthonderd inwoners telde. Mennonieten, calvinisten, lutheranen, katholieken en joden leefden er eeuwenlang onder de bescherming van het huis Gödens naast elkaar.

De Antoniusvloed van 1511 had grote stukken land aan de rand van de Jadeboezem weggeslagen. Onderdeel van de indijkingsmaatregelen die volgden, was de bouw in 1544 van een uitwateringssluis. Bij deze plek zou spoedig de plaats Neustadtgödens ontstaan. De calvinistisch gezinde heerlijkheidsbezitters gaven wederdopers uit het Rheinland en kort daarna vooral mennonieten uit andere delen van Ostfriesland en uit de Nederlanden toestemming zich bij de sluis te vestigen. De reformatie, de gebeurtenissen in het verlengde daarvan, de godsdienstvrede van Augsburg met de bekende bepaling ‘wiens gebied diens godsdienst’, en het feit dat de heerlijke rechten ten aanzien van de godsdienst in Ostfriesland door de plaatselijke heren werden uitgeoefend, waren de belangrijkste factoren die een rol speelden bij het ontstaan van het weldra tot een zekere bloei komende Neustadtgödens. Het is vooral de linnenweverij van de mennonieten die daaraan heeft bijgedragen. De gereformeerde kerk was *ecclesia dominans*. Tot in de negentiende eeuw had zij bepaalde voorrechten, maar die stonden een multireligieuze ontwikkeling kennelijk niet in de weg. De eerste joden vestigen zich omstreeks 1640 in Neustadtgödens. De ligging van het plaatsje was gunstig voor de handel.

Het slot Gödens dat vanaf 1746 bewoond wordt door de familie Von Wedel.

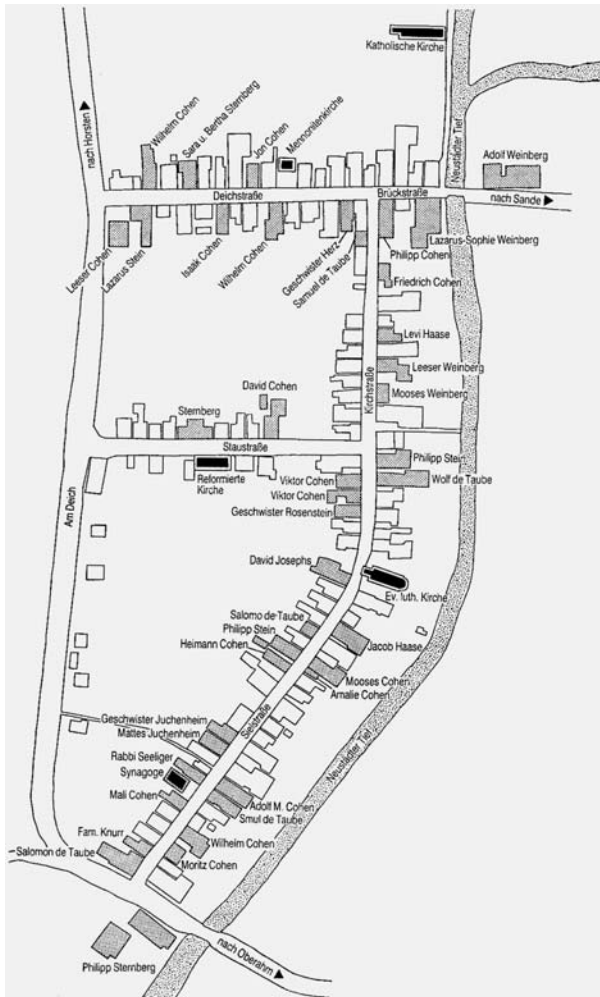
Gemengd huwelijk

Het huwelijk in 1639 van de toenmalige heer van Gödens Franz Ico von Frydag met de katholieke Margarethe Elisabeth von Westerholt is een belangrijk moment in de ontwikkeling naar een betrekkelijke religieuze vrijheid, niet te verwarren met gelijkheid, in Neustadtgödens. Na de dood van Franz Ico von Frydag wordt de heerlijkheid Gödens door zijn katholieke nakomelingen geregeerd tot zij in 1746 vervalt aan de lutherse familie Von Wedel die nog steeds het slot bewoont. De heer van Gödens regeerde als *summus episcopus* onbeperkt in godsdienstzaken van alle denominaties. Opmerkelijk is het wel dat de jezuïetenpater Ernesto von Frydag zich in de gereformeerde heerlijkheid Gödens er eind zeventiende eeuw sterk voor maakte dat de lutheranen toestemming kregen een eigen kerk te bouwen.

In 1695 zou de bouw van de lutherse kerk daadwerkelijk tot stand komen. Tot dan toe was de enige toegestane kerk in de heerlijkheid de calvinistische, gereformeerde, kerk in Dykhausen, waar dus de katholiek geworden Von Frydags de heerlijke rechten uitoefenden. De gereformeerden protesteerden dan ook tegen de lutherse kerkbouw. Niet onaannemelijk is het dat het optreden van de pater onderdeel van een katholieke strategie was om zelf tot kerkbouw over te kunnen gaan. In 1714, nog geen twintig jaar later, konden immers ook de katholieken een eigen kerk inwijden bij welke gelegenheid overigens naast het huis Gödens alle christelijke denominaties en de joodse gemeente vertegenwoordigd waren. Deze aanwezigheid bij de inwijding beschouwden men als vanzelfsprekend. Een jaar later in 1715 zullen de gereformeerden een eigen kerk bouwen, zodat zij niet meer in het naburige Dykhausen ter kerke hoefden te gaan. Overigens is de gereformeerde kerk in Ostfriesland ongeveer te vergelijken met de Nederlandse gereformeerde kerk die vanaf de negentiende eeuw Hervormde Kerk heet. De mennonieten moesten tot 1741 wachten tot zij een eigen kerkgebouw bezaten. Omstreeks dezelfde tijd kreeg de joodse gemeente toestemming een synagoge te bouwen. In 1852 zou deze oude synagoge vervangen worden. Dan zal de joodse gemeente, net als de andere religieuze gemeenschappen, een plaats van samenkomst goed zichtbaar direct aan de straat in gebruik kunnen nemen. De nieuwe synagoge uit dit jaar staat er nog steeds. In de periode rond de bouw was ongeveer een kwart van de plaatselijke bevolking joods.

Ook naar Poerim

In 1852 begaf zich een verslaggever van de *Jeverlandische Nachrichten* naar een etablissement in Neustadtgödens. ‘Auk na Purim,’ werd hem in een sterk op het Nederlands lijkende variant van het Platduits toegeroepen. Hij merkte op dat in het zaaltje burgers uit alle godsdienstige groeperingen feestelijk uitgedost eendrachtig bij elkaar zaten.

In de grijs gearceerde huizen op deze plattegrond van Neustadtgödens woonden volgens opgave van Johanne Bredehorn aan het eind van de negentiende eeuw joodse gezinnen. De zwarte panden zijn van boven naar beneden de katholieke kerk, de mennonietenkerk, de gereformeerde kerk, de lutherse kerk en de synagoge. Rechts loopt het Neustädter Tief. Onderaan de kaart bij de brug waren vroeger de uitwateringssluits en de kleine haven. De tekening is gemaakt door Michael Clemens.

De stemming was opperbest. Er speelde een orkest van vier muzikanten en er werden enkele toneelstukken uitgevoerd, waarvan twee door joodse kinderen uit de klas van de onderwijzer Rosenstein. Steeds volgde een enorm applaus. Sommigen speelden goed, aldus de verslaggever, maar er werd soms wel erg opgedreund. Vervolgens plaatste hij een kritische kanttekening bij het kussen en omarmen op het toneel. Tenslotte is een onderwijzer ook opvoeder. Maar het publiek vond alles prachtig. 'Is't nicht moi? Is't nich gaud?' Aan het slot van de avond gaf een ieder zich met zijn hele ziel en zaligheid aan het feest over. Niets dan parelende champagne en wervelende paartjes.

Alles bij elkaar doet mij het feest in Neustadtgödens sterk denken aan de feesten in mijn eigen Friese dorp. Maar ook van het samenleven herken ik wel iets. Vooral bij de oudere generatie autochtonen, in elk geval in ons dorp, leeft het besef sterk dat we nu eenmaal met tweehonderd mensen op dezelfde terp wonen en dat we er met z'n allen wat van moeten proberen te maken. Nooit zullen ze iemand buitensluiten. Het is een mentaliteit waar een geboren stadsmens misschien aan moet wennen, maar die ik in elk geval gaandeweg steeds meer ben gaan waarderen.

In verband met Neustadtgödens wordt in de literatuur over 'eeuwen van tolerantie' gesproken, maar ik vraag me af of het verlichte begrip tolerantie hier historisch op zijn plaats is. Misschien is ethisch gezien wel sprake van meer dan dat. Goethe zei immers al dat tolerantie van voorbijgaande aard zou moeten zijn, omdat dulden in feite beledigen is. En toch is uitgerekend Neustadtgödens de enige Oost-Friese plaats in driehonderd jaar tijd geweest waar een tegen de joodse burgers gevoerde hetze op geweldadige wijze uit de hand is gelopen. Rond een jaarmarkt in 1782 bedreigde een groep relschoppers de joodse inwoners. Pruisische soldaten schoten twee boerenjongens uit de omgeving dood. Een mennonitische vrouw raakte per ongeluk gewond. Over de gebeurtenissen is het een en ander aan speculatieve interpre-

De voormalige gereformeerde kerk van Neustadtgödens.

taties in de literatuur te vinden. Vast staat in elk geval dat vechtpartijen onder invloed van alcohol een normaal verschijnsel op een jaarmarkt waren. De agressie kon net zo goed gericht zijn tegen bijvoorbeeld jongeren van het nabijgelegen Dykhausen. Natuurlijk kan ook aan een dergelijke dorpsklucht een duistere kant zitten.

Kerk, overheid en maatschappij

Bestudering van de nogal ingewikkelde geschiedenis van Neustadtgödens is naar mijn idee de moeite waard, omdat zij door het onmoderne perspectief dwingt na te denken over de verhouding tussen samenleving, religie en overheid. De verzuilde inrichting van het maatschappelijk leven was bij ons nog maar kort geleden realiteit. De neiging is groot door de bril van die verzuiling naar het verleden te kijken. Daarbij wordt godsdienst vaak gekoppeld aan overtuiging of aan het gevoel van een groep tot een voorhoede te behoren, zoals dat bij de neocalvinisten, net als bij de socialisten, het geval was. In de hierboven beschreven situatie is het echter geen keuze maar eenvoudig

een feit deel uit te maken van een bepaalde groep. De mobiliteit tussen de christelijke denominaties zal vermoedelijk trouwens groter zijn geweest dan in de verzuilde samenleving waar een appèl op het geweten werd gedaan. Die grotere mobiliteit kwam weer eerder uit de omstandigheden voort dan dat zij op bewuste keuzes berustte.

Merkwaardig komt het ons voor dat in de lutherse kerk van Neustadt-Gödens een katholieke pater begraven ligt, dat mennonieten en calvinisten, die in de Nederlanden elkaar fel bestreden hadden, een school en een begraafplaats deelden, dat de plaatselijke katholieke metselaar een uitbreiding van de gereformeerde kerk bouwde, dat op de katholieke begraafplaats een grafsteen wordt gesierd door een lutherse zwaan, enzovoorts. En vooral natuurlijk dat het katholiek geworden huis Gödens heerlijke rechten uitoefende in de gereformeerde kerk die ecclesia dominans was. De feodale regering van onderdanen en kerk door het huis Gödens verschilt sterk van de moderne machtsverhoudingen. Van een democratisch overlegmodel was geen sprake, maar er waren wel heerlijke plichten. Aan de ene kant zullen de slotheren weinig scrupules hebben gekend bij het uitoefenen van hun macht en het innen van schutsgelden en allerlei andere gelden, en waren zij niet te vergeten gehecht aan het in ontvangst nemen van de jaarlijkse vette gans, maar aan de andere kant moet gezegd worden dat zij in ruil daarvoor daadwerkelijk regeerden en op beslissende momenten op kerkelijk, maatschappelijk en politiek gebied, zoals die zich bijvoorbeeld tijdens de Dertigjarige Oorlog voordeden, hebben bijgedragen aan de zorg en bescherming van hun onderdanen. Anders dan in onze tolerante samenleving was echter de achterstelling van bevolkingsgroepen een geaccepteerd en permanent aanwezig gegeven.

Latere ontwikkelingen

Neustadt-Gödens maakt, in tegenstelling tot de dorpen in de omgeving, nu nog een wat steedse indruk. Door de linnenweverij van de

Oude foto van een huis aan de Staustraße in Neustadtgödens waar zich tot 1919 het mikwe van de joodse gemeente bevond. De laatste jaren was het niet meer in gebruik.

Interieur van de in 1852 gebouwde synagoge van Neustadtgödens.

mennonieten heeft zich de plaats in de eerste periode kunnen ontwikkelen, maar halverwege de achttiende eeuw was het door concurrerende nieuwe productiemethoden en de Pruisische handelspolitiek met deze huisindustrie gedaan. Vanaf die tijd wordt de mennonietengemeente kleiner totdat er in 1871 nog maar één lid is overgebleven. Net als in Leer of Emden had de gereformeerde kerk tot ver in de negentiende eeuw een bevoorrechte positie in de heerlijkheid Gödens, maar de lidmaten vormden een minderheid. In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd hun kerk in Neustadtgödens gesloten. Net als in de zeventiende eeuw moesten de Neustadter gereformeerden weer naar de kerk in het naburige Dykhausen. De katholieken vormden eveneens een kleine gemeenschap. Midden vorige eeuw was er sprake van een plotselinge groei door de komst van Heimatvertriebene, maar velen van hen trokken later weer weg. Nu is de katholieke gemeente weer klein. De lutherse kerk tenslotte is ook nog steeds in gebruik. De gemeente was lange tijd en is nog steeds in ledenaantal de grootste in het plaatsje. Beschermvrouwe van deze kerk is Heidi gravin von Wedel. De joodse gemeenschap wist zich in dezelfde periode dat de linnenweverij zich in neerwaartse richting ontwikkelde economisch staande te houden al werd ook zij getroffen door de nieuwe handelspolitiek. Het aantal joden groeide zelfs ondanks het feit dat de komst van de Pruisen als opvolgers van de Oost-Friese graven in 1744 voor hen in meerdere opzichten geen gunstige verandering bracht. Van voorspoed was in de joodse gemeenschap meestal geen sprake. De meeste joden waren, zoals in andere Oost-Friese dorpen en stadjes, werkzaam als slager of veehandelaar en enkelen handelden in manufacturen. In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de joodse gemeente door trek naar stedelijke centra snel kleiner. Toch waren in 1893 nog vijf van de elf leden van de gemeenteraad van Gödens joods. De laatste jood die in Neustadtgödens woonde was Alfred Weinberg. Hij stierf in 1974. Robert de Taube was eigenaar van het nabij gelegen Horster Grashaus dat ooit, nog voor de reformatie, kloosterbezit was. De fa-

De begraafplaats op het Maanland op een recente opname.

milie De Taube leidde daar vanaf 1920 een omvangrijk boerenbedrijf. Het was een van de grootste werkgevers uit de omgeving waar overigens joodse jongens een agrarische opleiding kregen. In 1973 verkocht Robert de Taube zijn bezit. Hij stierf in 1982. Weinberg en De Taube werden beiden op de joodse begraafplaats op het Maanland begraven.

In *Die Juden in Ostfriesland* van Max Markreich vertelt de arts Albert Herz uit New Jersey over zijn jeugd in Neustadtgödens. De joodse gemeenschap was erg godsdienstig. Voor het ingaan van de sjabbat ging er een *Schulenklopper* rond. Elke zaterdagmiddag was er na de eredienst een leervoordracht. Het conservatisme van de Oost-Friezen blijkt volgens Herz uit het feit dat onder andere zijn grootmoeder nog ‘eiergeld’ en andere belastingen aan graaf Von Wedel moest betalen, omdat de plaatselijke joden bezitsrechten hadden verworven van grond dat van zijn familie was geweest. Verder deelt Herz nog mee dat de taal in Neustadtgödens afweek van het gewone Platduits. Zo zei men bijvoorbeeld: ‘Häl moy weer van Dag.’

Literatuur

Asaria, Zvi, *Die Juden in Niedersachsen. Von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Leer 1979.

Asaria, Zvi, *Samson Raphael Hirsch. Seine rechtliche Stellung als Landesrabbiner und sein segensreiches Wirken im Lande Niedersachsen*, Hameln 1970.

Bakker, Pieter, Vaderland, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 19 nr. 3, Schraard 2010.

Bakker, Pieter, Insigne, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 19 nr. 4, Schraard 2010.

Bakker, Pieter, Karl Polak, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 20 nr. 1, Schraard 2011.

Bakker, Pieter, Deutschlandlied, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 20 nr. 2, Schraard 2011.

Bakker, Pieter, Minjan, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 20 nr. 3, Schraard 2011.

Bakker, Pieter, Minderheid, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 20 nr. 4, Schraard 2011.

Bakker, Pieter, 'Wi mutten deeper kieken', in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 21 nr. 1, Schraard 2012.

Bakker, Pieter, Neustadtgödens, in: *Kunst en Wetenschap*, jrg. 22 nr. 2, Schraard 2013.

Bakker, Pieter, Joodse burgers van de kleine stad Leer, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 57 nr. 3, Amsterdam 2011.

Bakker, Pieter, Onderwijzers aan de joodse school van Leer, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 57 nr. 4, Amsterdam 2011.

Bakker, Pieter, Veehandelaars in het Oost-Friese Leer, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 57 nr. 5, Amsterdam 2011.

Bakker, Pieter, De laatsten der Leeraner, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 57 nr. 6, Amsterdam 2011.

Bakker, Pieter, De joodse gemeenten van Ostfriesland, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 58 nr. 1, Amsterdam 2011.

Bakker, Pieter, 'Wor dat Leven sitt', in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 58 nr. 3, Amster-

dam 2012.

Bakker, Pieter, Extra aandacht voor joods Ostfriesland, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 59 nr. 3, Amsterdam 2013.

Bakker, Pieter, Drie eeuwen samenleven in de heerlijkheid Gödens, in: *Levend Joods Geloof*, jrg. 59 nr. 4, Amsterdam 2013.

Barkai, Avraham, *Jüdische Minderheit und Industrialisierung. Demographie, Berufe und Einkommen der Juden in Westdeutschland 1850-1914*, Tübingen 1988.

Beykirch, Gernot, *Jüdisches lernen und die Israelitische Schule Leer zur Zeit des Nationalsozialismus*, Oldenburg 2006.

Bienenstock, Myriam en Bühler, Pierre (red.), *Religiöse Toleranz heute – gestern*, Freiburg im Breisgau 2011.

Busemann-Disselhoff, Edzard en Olaf Hennings (red.), *Auf den Spuren ehemaliger jüdischer Mitbürger in Leer*, Leer z.j.

Claudi, Marianne en Claudi, Reinhard, *Die wir verloren haben. Lebensgeschichten Emden Juden*. Mit einer Geschichte der jüdischen Gemeinde Emdens von Wolf Valk. Aurich 1988.

Daten zur jüdischen Bevölkerung der Stadt Leer im 18., 19. und 20. Jahrhundert, Leer z.j.

Deeters, Walter, *Kleine Geschichte Ostfrieslands*, Leer 3/2004.

Dokumentation über den Besuch jüdischer ehemaliger Mitbürger 2.-9. Juni 1985, Leer z.j.

Eckhardt, Albrecht (red.), *Quellen zur Geschichte und Kultur des Judentums im westlichen Niedersachsen vom 16. Jahrhundert bis 1945*, 4 delen, Göttingen 2002.

Eggersglüss, Georg en Reyer, Herbert (red.), *Die Juden in Aurich*, Aurich 1992.

Eimers, Enno, *Kleine Geschichte der Stadt Leer*, Leer 1993.

Engeler, Monica, *Index van persoonsnamen in Max Markreich 'Die Juden in Ostfriesland'*, Amsterdam 1995.

Franke, Christoph, *Legalisiertes Unrecht*, Hannover 2011.

Hegenscheid, Enno en Knöfel, Achim, *Die Juden in Neustadtgödens. Das Entstehen der Synagogengemeinde, ihr Leben und Wirken, der Aufstieg und Untergang*, Neustadtgödens 1988.

Heimatkundlicher Arbeitskreis im Heimatverein Gödens-Sande e.V., *Neustadtgö-*

dens. Lebensbeschreibungen, Ereignisse und Bilder aus 450 Jahren, Neustadtgödens 1994.

Hendriks, Cecile, 'Een vrouw is geen breuk met de traditie', in: *Trouw*, Amsterdam 2011.

Hensmann, Menna (red.), *Dokumentation Leer 1933–1945*, Leer 2001.

Hensmann, Menna (red.), *Liesel Aussen, 7 Jahre, ermordet in Sobibor*, Leer 2008.

Hensmann, Menna, *Kein abgelegener Ort im gantzen Flecken vorhanden ist*, Leer 2005.

Landkreis Emsland (red.), *Jüdische Friedhöfe im Emsland*, Meppen 1991.

Leeraner jüdische Soldaten, Leer z.j.

Lokers, Jan, *Die Juden in Emden 1530–1806. Eine sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studie zur Geschichte der Juden in Norddeutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zur Emanzipationsgesetzgebung*, Aurich 1990.

Markreich, M., *Die Juden in Ostfriesland*, ms, San Francisco 1955.

Marx, Albert, *Geschichte der Juden in Niedersachsen*, Hannover 1995.

Meiners, Werner, *Nordwestdeutsche Juden zwischen Umbruch und Beharrung*, Göttingen 2001.

Obenaus, Herbert (red.) – *Historisches Handbuch der jüdischen Gemeinden in Niedersachsen und Bremen*, Göttingen 2005.

Prahm, Theodor (red.), *Zeugenberichte von Karl Polak über sieben Jahre Verfolgung*, Leer z.j.

Reershemius, Gertrud, *Die Sprache der Auricher Juden. Zur Rekonstruktion westjiddischer Sprachreste in Ostfriesland*, Wiesbaden 2007.

Reyer, H. en Tielke, M., *Das Ende der Juden in Ostfriesland*, Aurich 1988.

Reyer, Herbert (red.), *Frisia Judaica*, Aurich 1991

Ries, Rotraud, *Literatur zur Geschichte der Juden in Niedersachsen seit 1945*, in: *Aschkenas*, 1993.

Risius, Aeilt Fr., *Stadt Weener/Ems*, Weener 1979.

Shoa, Leer z.j.

Rokahr, Gerd, *Die Juden in Esens*, Aurich 1987.

Rokahr, Gerd, *Erinnern, nicht verdrängen. Zehn Jahre Ökumenischer Arbeitskreis Juden und Christen in Esens e.V. (1987–1997)*, Esens 1997.

- Sabelleck, Rainer, *Juden in Südniedersachsen*, Hannover 1994.
- Schubert, Kurt, *Jüdische Geschichte*, München 6/2007.
- Schuster, Theo, *Weet ji wall wor Löbje wohnt. Spuren jüdischen Lebens in Sprache und Literatur Ostfrieslands*, Leer 2011.
- Teuber, Werner, *Jüdische Viehhändler in Ostfriesland und im nördlichen Emsland 1871–1942*, Cloppenburg 1995.
- Toury, Jacob, *Die politische Orientierungen der Juden in Deutschland*, Tübingen 1966.
- Unsere jüdischen Nachbarn*, Leer z.j.
- Voolen, Edward van, *Joods leven thuis en in de synagoge*, Baarn 1991.
- Welgraven, Co, Ze bleef haar afkomst trouw, in: *Trouw*, Amsterdam 2011.
- Wir wollen den Wolf in seiner Schlucht ausräuchern*, Leer 2001.
- Zacharias, Sylvia, *Synagogen-Gemeinden 1933*, Berlin 1988.

Inhoud

Joodse gemeenten in Ostfriesland Kunst en Wetenschap maart 2010	5
Burgers van de stad Leer Levend Joods Geloof maart 2011	17
Een relletje op de veemarkt Kunst en Wetenschap december 2010	23
Karl Polak Kunst en Wetenschap maart 2011	29
Veehandelaars Levend Joods Geloof juni 2011	33
De joodse school van Leer Levend Joods Geloof april 2011	37
‘Wi mutten deeper kieken’ Kunst en Wetenschap maart 2012	43
Neustadtgödens Kunst en Wetenschap juni 2013	49
Literatuur	59
	63

In dit boek zijn een aantal artikelen gebundeld die van 2010 tot en met 2013 zijn verschenen in *Kunst en Wetenschap* en *Levend Joods Geloof*. In de hier voorliggende editie zijn enkele wijzigingen en verbeteringen aangebracht.

De foto op pagina 28 is afkomstig uit de *Ostfriesen-Zeitung* van 24 november 1984. Zij is gemaakt en ter beschikking gesteld door Käthe Dübbel.

De kaart op pagina 34 is afkomstig uit de *Topografische Karte 1:50.000 Niedersachsen/Bremen* en ter beschikking gesteld door het Landesamt für Geoinformation und Landentwicklung Niedersachsen.

De tekening op pagina 52 is afkomstig uit *Die Juden in Neustadtgödens* uit 1988, een uitgave van de Heimatverein Gödens-Sande, nummer 5 in de reeks *Am Schwarzen Brack*. Zij is gemaakt en ter beschikking gesteld door Michael Clemens.

Alle recente foto's zijn door de auteur gemaakt.